

**ДЖЕНДЪР СТЕРЕОТИПИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНАТА РЕЦЕПЦИЯ.
„ЛЕТНИЯТ СЪН НА ЖИВОТА“
НА МАРИЯ ЧЕРВИНКОВА-РИГЕР**

Алена Захова
Университетът в Храдец Кралове

**THE GENDER STEREOTYPES IN THE RECEPTION
OF LITERATURE – “SUMMER DREAM OF LIFE”
BY MARIE ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ**

Alena Zachová
University in Hradec Kralove

The paper deals with the interpretation of the story of Marie Červinková-Riegrová – *Summer Dream of Life (Letní sen života)* in the perspective of the perception of contemporary gender roles. The author violates the so-called family fireplace theory that draws clear distinction between women, who are in charge of the household chores, and men who are involved in social and professional life. The main character's (the teacher's) acceptance by society is inconsistent and the young woman remains alone.

Key words: Gender stereotypes of the 19th century, family fireplace theory, interpretation of the text through gender models

Мария Червинкова-Ригер не оставя богато литературно наследство – текстовете ѝ са публикувани предимно в периодични издания, а по-късно излиза книга с избрани стихотворения и разкази. В отделен том, преиздаван неколkokратно, са включени нейните прозаически произведения, като най-сполучливото от тях – „Летният сън на живота“ (*Letní sen života*), дава заглавието на книгата. Мария Червинкова-Ригер не се нарежда сред имената на известните чешки писателки от втората половина на XIX век, като Каролина Светла, Тереза Новакова, Елишка Краснохорска, макар че творчеството ѝ е съизмеримо с това на Краснохорска. Ранната ѝ смърт ни възпира да правим предположения в каква посока би се развил нейният писателски талант. За

нея дори няма рецензия и въобще липсва какъвто и да било литературно-критически отзвук. Този факт буди недоумение, но същевременно показва, че за съвременниците на Мария Червинкова-Ригер т. нар. „женски сюжети“, които са преобладаващи в нейната проза, не са представлявали особен интерес и поради това творчеството ѝ бива обречено на забвение.

Това, с което разказаната в продължение на почти триста страници история в „Летният сън на живота“ привлича нашето внимание, е преди всичко изграденият модел на междуличностни отношения, който се проявява в поведението на отделните персонажи. От една страна – налице е еднозначно пресъздаване на тогавашните разбирания за джендър ролите на мъжа и на жената както в семейството, така и в обществото. В същото време обаче в разказа този модел бива нарушен. Една от причините за слабия обществен резонанс на произведението се състои във факта, че по отношение на очертаните междуличностни отношения авторката не проявява по-отчетлива критичност и не разкрива в достатъчна степен остротата на техните напрежения (друг е въпросът доколко по онова време е било въобще възможно), поради което не прекрачва установените стандарти на тогавашната литература. Остава обаче да ни интригува степента на съответствие между регламентиранияте в тогавашното общество роли на жената и на мъжа и начина, по който чешката писателка ги отразява в своето творчество.

Мария Червинкова-Ригер (9.VIII.1854 – 19.I.1895) е потомка на една от най-известните със своето родолюбие чешки фамилии – тя е внучка на Франтишек Палацки и дъщеря на Франтишек Ладислав Ригер¹, което във всяка информация за нея се изтъква на първо място. Самата тя има съзнание за обществения престиж на своето семейство и още от дете носи чувство на отговорност като наследник на родовите идейни ценности. Най-близката ѝ приятелка – Анна Лауерманова-Микшова, характеризира семейство Ригер като династично:

---

¹ Франтишек Палацки (František Palacký, 1798 – 1876) е известен политик и историк, определян като основател на модерната чешка историческа наука със своя труд „История на чешкия народ в Чехия и в Моравия“ (*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*). Неговият зет – Франтишек Ладислав Ригер (František Ladislav Rieger, 1818 – 1903), е също виден политик, който е изпълнявал редица политически функции: бил е депутат в Имперския парламент във Виена и учредител на Народната партия на старочехите. – Б. а.

Мария [...] от детска възраст имаше съзнание за изключителните обществени позиции на своето семейство и чувстваше, че трябва да бъде дъщеря, достойна да носи името на баща си и на дядо си.

(Лауерманова-Микшова 1940: 12)

Плодотворната културна среда на семействата Палацки и Ригер създава за Мария условия за висока образованост – тя говори, чете и пише на няколко езика, от ранна възраст общува с видни учени и творци и участва в културните дейности на семейството. В своите спомени Анна Лауерманова-Микшова отбелязва, че още от десетгодишна възраст Мария се интересува от Болзано² и се стреми към непрекъснато самоусъвършенстване³. Божена Аугустинова, която половин година след смъртта на Мария Червинкова-Ригер написва един от първите биографични очерци за нея, споменава, че Мария си е водила дневник още от дванадесетгодишна възраст: „Всеки ден тя надълго и нашироко описваше всякакви важни събития⁴, а още преди да навърши десет години, започна да пише стихотворения, разкази, дори и драми...“ (Аугустинова 1897: 9)⁵.

Мария Червинкова-Ригер умира едва на четиридесет години, но оставя забележително творчество: освен белетристика пише либрета – например за оперите на Дворжак „Димитрий“ и „Якобинецът“, а също и немалко специализирани текстове. Тя превежда и либретото на операта на Чайковски „Евгений Онегин“, а в процеса на работата над операта „Димитрий“ научава и руски. Съществен момент от нейната дейност е участието ѝ в просветното и филантропското движение. Към добротворството я насочва нейната майка – Мария Ригер-

² Бернард Болзано (Bernard Bolzano, 1781 – 1848) – немскоговорещ чешки математик, философ, естетик и свещеник, който е бил на почит сред чешката възрожденска интелигенция. Автор на първата биографична студия за него е именно Мария Червинкова-Ригер. – Б. пр.

³ „Толкова много писане падна, жалко за безсмислено пропиляното време. [...] Всичко това се дължеше на строгото възпитание на майка ѝ, госпожа Ригер“ (Лауерманова-Микшова 1940: 12). – Б. а.

⁴ Тези дневникови страници излизат през 2009 г. със заглавие „Записки“ (*Zápisky*). В тях авторката разказва за гостите и сътрудниците на баща си и дядо си и подробно описва семейния живот на Палацки и Ригер. „Записки“ представляват интерес и от гледна точка на историята на делничния бит. – Б. а.

⁵ Биографичният очерк на Божена Аугустинова излиза през 1897 г., но в уводните си думи авторката датира текста през септември 1895 г., т.е. половин година след смъртта на Мария Червинкова-Ригер. Следователно той може да бъде възприеман като пространен некролог. – Б. а.

Палацка, която има голяма заслуга за развитието на детските градини в Чехия. Мария Червинкова-Ригер продължава делото на майка си, проявявайки особена загриженост към социалните проблеми на децата и младежите. Нейните пространни студии „Защита на бедните и изоставени младежи: панорама на човеколюбието в Европа“ (*Ochrana chudé a opuštěné mládeže: rozhledy po lidumilství v Evropě*, 1887) и „За изоставените деца в Чехия“ (*O nalezcích v Čechách*, 1888) надхвърлят няколкостотин страници и имат характер на специализирани социологични изследвания. Освен поезия и художествена проза тя публикува също така биографични очерци за най-близките си роднини⁶.

Независимо че делото на Мария Ригер-Палацка и на нейната дъщеря Мария Червинкова-Ригер е забележително не само за своето време, но и от съвременна гледна точка, на тях винаги се е гледало като на дъщери и съпруги на известни мъже, което е изцяло в унисон с джендър идеологията на семейното огнище, характерна за XIX век. Според тази идеология мястото на жената принадлежи на дома и семейството, докато на мъжа се полага публичното пространство, особено когато има реноме на забележителен учен, какъвто за своето време е бил Палацки, или реноме на политик, постигнал всенародно признание, какъвто е бил Ригер.

В своите спомени Анна Лаурманова-Микшова очертава типичния начин на живот на жената през XIX век по следния начин:

[...] портите на дома затварят нейния свят и какво се случва в големия свят, тя научава единствено от мъжа си; естествено, при тези обстоятелства нейното внимание се съсредоточава в тесния семеен кръг.

(Лаурманова-Микшова 1940: 61 – 62)

Това ограничение Мария Червинкова-Ригер чувства през целия си живот и както често се случва с наследниците на известни семейства, предизвиква у нея нееднозначна реакция. Нека да отбележим, че през последните десетилетия дейността на двете жени от семейството

---

⁶ Например биография на своята майка „Мария Ригер, родена Палацка: живот и дело“ (*Marie Riegrová rodem Palacká: její život a skutky*, 1892), на баба си – „Терезия Ригер: картина от Подкърконошите“ (*Terezie Riegrová: obrázek z Podkrkonoší*, излиза посмъртно през 1897 г.), а въз основа на архивни материали издава биографичен очерк за своя дядо – Франтишек Палацки (*Vlastní životopis Františka Palackého*, 1885).

на Палацки и това на Ригер бива преосмислена от културна, историческа и педагогическа гледна точка⁷.

И ако Мария Червинкова-Ригер постига интелектуална реализация и обществено признание, които за тогавашната жена са били впечатляващи със своята небивала мащабност (нейните либрета са имали успех, а обществената ѝ дейност е била високо оценявана), то в личен план ситуацията е твърде различна. Съпружеският живот с Вацлав Червинка не я дарява с деца и спазвайки тогавашната обществена норма, двамата партньори не се разделят и до края на живота си остават заедно, но това не ги прави щастливи. Този въпрос открито коментира Анна Лауерманова-Микшова, като отбелязва хладината, незаинтересоваността и язвителния тон на Вацлав и тъгата на Мария, която търси утеха преди всичко в своята работа⁸.

Ако подходим към разказа „Летният сън на живота“ от гледна точка на тогавашния джендър контекст, ще видим, че сюжетът следва типичния модел на любовния триъгълник: две млади жени се стремят към един и същи мъж, който напълно според очакванията избира помладата и по-богатата от двете. Баналната любовна история от самото начало е праволинейно разгърната в съответствие с авторовия коментар на основните персонажи:

Колко противоположни бяха тези две жени [...] Едната – в разцвета на първа пролет със своето свежо и недокосвано седемнадесетгодишно тяло [...], разглежено, безгрижно дете на съдбата. Другата – с няколко години по-голяма, имаше пламенен и при все това меланхоличен поглед в дълбоките си кафяви очи и лека усмивка на бледото си лице, което беше дълбоко замислено и одухотворено от сянката на мисълта и на преживяната болка.

(Червинкова-Ригер 1894: 23)

По-младата от двете жени е единствена дъщеря на богат земеделец и в текста е описана като миловидна, но разглежена девойка.

---

⁷ Сред най-новите изследвания ще открием това на Мария Бахенска „Начало на еманципацията на жените в Чехия: девическото образование и женските дружества в Прага през XIX век“ (2005).

⁸ „Със своето хладно безразличие той я нараняваше. Дали защото любовта му към Мария беше вече залязла, или заради нещо друго, това беше факт! [...] В своята мразовита самота тя оплакваше изгубеното си щастие. Много сълзи проля, докато се появи нейната утешителка – работата“ (Анна Лауерманова-Микшова 1940: 70).

Другата гостува в имението на своята леля. Тя е двадесет и шест годишна учителка от бедно семейство, която дълги години е трябвало да се грижи за болната си майка. Представена е като интелигентна, отговорна и сериозна млада жена. Обект на вниманието на двете девойки се оказва местният лекар, за когото другите казват, че е в най-хубавата си възраст⁹, независимо че е доста по-възрастен от момичетата.

В интелектуално отношение на лекаря допада образованата учителка, още от първата среща изпитва към нея доверие, разговаря с нея на всякакви теми, но когато трябва да вземе решение за коя от двете да се ожени, той стига до извода, че тя не отговаря на неговите мечти: „Да, с нея може да се получи едно такова спокойно щастие [...], доста еднообразно и скучно“ (Червинкова-Ригер 1894: 147). И така той избира за своя съпруга младата наивна девойка¹⁰: „Жената, която аз ще науча как да гледа на света [...], аз ще създам за себе си от въсъчно нежното моминско създание – само за себе си“ (пак там: 149). Стереотипният характер на любовната история е обобщен от домакинята, която коментира поведението на лекаря по следния начин:

Такива са мъжете! С една говорят, а за друга мислят! Ами да, то е ясно, че младата му харесва повече, ама и за имотите ѝ не забравя да мисли.
(Пак там: 243)

В любовната интрига излиза най-вече факт, който жените от поколението на авторката вероятно нямат куража открито да назоват, а именно, че дори фаворизираните мъже с високи позиции в обществото могат да бъдат много посредствени. Лекарят оправдава пред себе си своята конвенционална постъпка с желанието си да има млада и послушна жена. У него липсва амбиция да намери равностойна партньорка и доброволно се подчинява на тогавашния джендър стереотип. Учителката Олга е възприемана от обществото като несретница, тъй като все още е неомъжена, и то най-вече поради своята бедност. За това говори и следният диалог:

---

⁹ „Беше между тридесет и четиридесет години, висок и гръмогласен, косата му беше ниско подстригана, а лицето му беше очертано от гъста черна брада (Червинкова-Ригер 1894: 26).

¹⁰ „Весела, с капка невинно кокетство, пълна с очарование и живот – [...], каквато е госпожица Лидушка. [...]. В нея е магията на младостта – ври и кипи от живот. [...]. Младо, още некипнало вино, но упоително и силно“ (Червинкова-Ригер 1894: 148).

– Ех, жалко за това момиче – въздъхна тя. – И при това учителка – кой каквото ще да си мисли. Ама що за живот е това за едно момиче? Да си блъска главата над тия книги и да се тормози с чуждите деца. И нищо повече!

– Ама все още нищо не е изгубено, лельо! Тя е хубава, приятна, добре сложена: може и за нея да се намери жених [...]. На света стават всякакви чудеса.

(Червинкова-Ригер 1894: 45)

Подобна на своята героиня – учителката Олга, е и Мария Червинкова-Ригер, но такава е и нейната приятелка Анна Лауерманова-Микшова, която също е високо образована, талантива и интелигентна. И двете са изключителни жени, на които обаче не е отредено да имат равноправни съпругески отношения, а заради тяхната различност обществото ги осъжда на самота и изолация¹¹. Анна Лауерманова напуска съпруга си, а Мария Червинкова умира преждевременно с разбито сърце. Баналната за своето време любовна история придобива трагични измерения.

В разказа по-младата девойка безропотно се подчинява на мъжкия авторитет, следвайки бащиното кредо „Слушай и мълчи“. „Летният сън на живота“ излиза в края на XIX век, но и към средата на същия век семейните отношения не са били по-различни, както ги описва в своите спомени Анна Сърбова с псевдоним Венцеслава Лужицка. Следователно става въпрос за установени семейни и обществени порядки, които, сюжетно представени, могат да ни се струват прекалено консервативни, та дори неправдоподобни, но всъщност те представят действително съществуващата по онова време норма. Венцеслава Лужицка отбелязва, че с оглед на предстоящата си женитба момичетата са били възпитавани в послушание: „Мъжът е бил господар в семейството и дори често пъти доста жесток господар. Жена му е била послушна и се е подчинявала на заповедите му“ (Лужицка 1929: 27). Решенията за децата е взимал преди всичко бащата:

В годините на моето детство решенията взимаха родителите, но преди всичко бащата – за бъдещето, за избора на професия и въобще за съдбата на своите деца, а на тях им беше наложено да слушат и изцяло да се подчиняват.

(Лужицка 1929: 33)

¹¹ Вж. по този въпрос Планска 2015: 126.

От повествованието в „Летният сън на живота“ става ясно, че образованието на девойките не е бил въпрос от първостепенно значение: Олга е определяна за нещастница, а възгледите на младоженката, която не само е послушна, но и по собствена воля се отказва от всякакви високи амбиции за образование, са за останалите персонажи напълно приемливи с оглед на нейното положение. Показателна за това е повтарящата се сцена, в която героинята се отказва да дебатира сериозни теми:

– Ако някога се омъжа, най-напред ще попитам своя жених дали е следвал философия и веднага ще му кажа: „Не, така не може, чичо ми ми стига!“.

Господинът се засмя и погали Лидушка по главата.

(Червинкова-Ригер 1894: 46)

Разказът съдържа още една сюжетна линия, представяща успоредно протичащи събития, свързани с ослепяла вдовица, която след смъртта на съпруга си е изпратена от службите заедно с невръстното си дете в общински приют. Начинът, по който е пресъздадено нечовешкото отношение на селяните към нещастната жена, изпаднала в беда не по своя вина, носи елементи, типични за натурализма от края на XIX век. Независимо от факта, че подобни сцени се появяват и в други авторски разкази¹², тези открояващи се социални и нравствени мотиви не са били обект на специализирано литературоведско внимание. Вероятно именно преосмислянето на литературата, писана от жени, би обогатило и проучването на чешкия натурализъм.

В приюта вдовицата е изпратена заедно със своето дете през зимата и е посрещната с крайно грубиянско отношение. Ето как тя разказва за този момент:

– За какво ни карате тая дрипла? [...] – А аз стоя като истукана, детето плаче, а тоя от общината ме ругае и ме проклина да вървя в ада... и вика, че всички ние не сме нищо друго освен напаст божия.

(Червинкова-Ригер 1894: 54 – 55)

Общината настанява жената с детето ѝ в кошара за кози, а след това в барака, застлана със слама, с порутено огнище, с прозорец, в

---

¹² Напр. в разказа „Под разцъфтелите дървета“ (*Pod kvetoucími stromy*), който излиза в същата година, когато е публикуван „Летният сън на живота“. – Б. а.

който са затъкнати парцали, и с един стол. Когато сляпата просякиня бере душа, жените от селото ходят при нея само от любопитство, но никоя от тях не ѝ предлага помощ. Единственото нещо, което има момиченцето, е зайче и след смъртта на майка ѝ жените безсърдечно ѝ казват, че от общината ще ѝ го вземат. Тогава от благодарност към Олга, която единствена от всички проявява към нея загриженост, детето ѝ го подарява: „Ето зайчето, вземете го, аз Ви го давам“ (Червинкова-Ригер 1894: 274). Тази сцена, разобличаваща лицемерието на обществото, е сред най-въздействащите в целия текст.

Мария Червинкова-Ригер проявява висока степен на самокритичност по отношение на художественото си творчество. Писането на белетристични произведения я привлича силно, но същевременно поставя пред нея въпроса за смисъла на този вид дейност. В биографичния си очерк за нея Божена Аугустинова отбелязва факта, че Мария изпраща на Сватоплук Чех своя разказ „Летният сън на живота“ с молба за критическа оценка:

Червинкова изпитва несигурност в стойността на своите произведения. Съмнява се в своите писателски качества. [...] Много скоро получава от Сватоплук Чех вдъхновяващ отговор: „Искрено се радвам, че в нашата белетристика встъпва нов и силен талант“ – завършва писмото си той.

(Аугустинова 1897: 67)

Ранната смърт на писателката слага край на творческите ѝ амбиции и не ни позволява да преценим дали и по какъв начин нейните персонажи биха се развили в следващите произведения. Историята на героинята интелектуалка, която благодарение на своите способности, стремежи и самодисциплина успява да постигне известна самостоятелност, осигурявайки чрез работата си своята прехрана, няма щастлив край – в тогавашния контекст цената на личната свобода е самостата и безрадостното усещане за живота като тежоба. В началото на нашето изложение отбелязахме, че писателският подход на Червинкова-Ригер е малко или много конвенционален, поради което у нея доминира идеята за непостижимостта на лична свобода в едно общество, което е изцяло завладяно от житейските стереотипи, ясно разграничаващи ролите на мъжа и на жената. Няколко години по-късно из-

лиза романът на Божена Вико̀ва-Кунетицка¹³ *Медр̀жицка* (*Medřická*, 1897), в който главната героиня отново е учителка, чиято мечта за независимост я обрича на самота.

От тогавашния джендър стереотип не успяват да се избавят дори писателки, които десетилетия по-късно разработват в своята проза подобна проблематика. Ето защо не изненадва фактът, че Мария Червинкова-Ригер спазва наложените обществени конвенции и джендър стереотипи както в личния си живот, така и в творчеството си. Неслучайно в този план е разгърната и основната тема в „Летният сън на живота“. Би трябвало обаче да бъде изтъкната нейната заслуга, че посредством този разказ и неговите главни герои тя разкрива и правдиво отразява проблемния характер на съществуващата ситуация.

По-младата героиня доброволно приема условностите на тогавашния морал или защото е твърде млада, или защото тези условности ѝ допадат. Лекарят обаче се съпротивлява срещу наложените стереотипи: става ясно, че вероятно е имал връзка с омъжена жена, което е възприемано от другите за недопустимо прегрешение, а освен това е помагал на болна просякиня, което от гледна точка на висшите слоеве на обществото е осъдително деяние. В края на краищата обаче с направения избор на съпруга той се отказва да наруши общоприетите конвенции и им се подчинява.

Що се отнася до Олга, тя намира морални сили да преодолее любовното си разочарование, да приеме достойно самотата и да се завърне в Прага към своята работа. Тя не изпитва желание да се противопостави на джендър стереотипите, а копнее за съвсем банално любовно щастие. В този смисъл се явява амбивалентен персонаж, който преодолява границите на т. нар. женска литература, обикновено раз-

---

¹³ Божена Вико̀ва-Кунетицка (Božena Viková-Kunětická, 1862 – 1934) е първата чехкиня депутат в местния парламент, при това във време, когато все още жените не са имали право да гласуват. Законът обаче не е засягал въпроса дали те имат право да бъдат избирани, от което се възползва женското движение и издига нейната кандидатура през 1912 г. Самата тя обаче никога не е защитавала идеята за еманципация на жената и е смятала, че основното ѝ предназначение е майчинството, което ѝ е дадено от Бога, но от друга страна, е смятала, че жената би трябвало да има позиции в обществото, за да защитава правата на майките и на децата. Автор е на разкази, романи и пиеси, в които заявява тези свои възгледи, но без особен художествен талант. В романа *Медр̀жицка* разказва за млада учителка, която решава да бъде свободна майка. Политическите ѝ възгледи са били крайно националистични и антисемитски. Заедно с Елишка Краснохорска е първата жена, избрана за член на Чехословашката академия на науките. – Б. пр.

бирана като развлекателна или упадъчно консервативна. Олга няма за цел да нарушава съществуващите порядки, но макар и несъзнателно, тя със своето поведение и особено със своята личностна пълноценност всъщност го нарушава. Постъпва винаги така, както смята за правилно (грижи се за болната майка и за осиротялото момиченце), независимо от последствията и от мнението на другите. Тя дори няма представа за своята собствена вътрешна сила. И макар поведението на героинята да не манифестира съзнателна конфронтация с джендър стереотипите и текстът да не постига своето цялостно осмисляне, с персонажа на Олга се бележи началото на пътя към идеята за интегритета на жената – при това не само в сферата на художествеността, но и на авторовото съвремие.

Разсъжденията върху произведения, за които се е наложило мнението, че са лишени от жизнена енергия и нямат особено значение за развитието на литературата, показват, че джендър подходът е в състояние да открие нов хоризонт на прочита и да привлече по нов начин интереса към този тип художествени текстове.

ЛИТЕРАТУРА

Абрамс 2005: Abrams, Lynn. *Zrození moderní ženy: Evropa 1789 – 1918*. Překlad Eva Lajkepová. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005.

Аугустинова 1897: Augustinová, Božena. *Marie Červinková-Riegrová: životopisný nástin*. V Praze: Bursík & Kohout, 1897.

Бахенска 2005: Bahenská, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005.

Воячек, съст. 2007: Vojáček, Milan, ed. *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století: sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha: Scriptorium, 2007.

Лауерманова-Микшова 1940: Lauermannová-Mikschová, Anna. *Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů*. Praha: Evropský literární klub, 1940.

Лужицка 1929: Lužická, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Ml. Boleslav: K. Vačlena, 1929.

Планска 2015: Plánská, Božena. *Vztahy a jejich obraz v literatuře 19. a 20. století*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2015.

Червинкова-Ригер 1887: Červinková-Riegrová, Marie. *Ochrana chudé a opuštěné mládeže: rozhledy po lidumilství v Evropě*. V Praze: Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek, 1887.

Червинкова-Ригер 1892: Červinková-Riegrová, Marie. *Marie Riegrová rodem Palacká: její život a skutky*. V Praze: Nákladem obce pražské, 1892.

Червинкова-Ригер 1894: Červinková-Riegrová, Marie. *Letní sen života: povídka*. Praha: Bursík a Kohout, 1894.

Червинкова-Ригер 2009: Červinková-Riegrová, Marie. *Zápisky*. Vojáček, Milan, ed. Praha: Národní archiv, 2009.

Превод от чешки: Жоржета Чолакова